

*кандидат філологічних наук,
доцент,
докторант кафедри стилістики
української мови
Національного педагогічного
університету
імені М.П. Драгоманова*

ДИПЛОМАТИЧНІ ДОКУМЕНТИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Постановка проблеми. Дипломатичне мовлення, що регламентує міжнародні офіційно-ділові стосунки, є одним із найбільш унормованих видів мовленнєвої діяльності. У становленні та нормуванні дипломатичного підстилю української мови значна роль належить системі міжнародного діловодства Гетьманщини (1648–1764 рр.).

Зусилля уряду Гетьманщини були спрямовані на визнання міжнародною спільнотою її статусу суверенної держави. За цих умов дипломатичне діловодство посідало важливе місце в діяльності Генеральної військової канцелярії. За дорученням гетьмана й під керівництвом генерального писаря склалися документи до урядів інших держав. Повноваження кожного канцеляриста, писаря, перекладача й інших фахівців були чітко регламентовані, що свідчить про розвинену форму організації дипломатичного діловодства [10, с. 8].

Отже, багатовекторність зовнішньополітичної діяльності Гетьманщини викликала необхідність закріплення результатів міждержавних відносин системою дипломатичних документів, а їх жанрова диференціація сприяла становленню норм офіційно-ділового стилю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Міжнародним відносинам і дипломатії Гетьманщини присвячені розвідки В. Горобця, І. Крип'якевича, Н. Леміш, Ю. Мицика, Ю. Нікольченка, М. Кочиної, І. Овсія, Ю. Палехи, В. Панашенко, М. Парахіна, В. Смолія, Т. Чухліба, Ф. Шевченка, Д. Яворницького та ін.

Питання розвитку стилю ділових документів XVII – XVIII ст. досліджували В. Горобець, Л. Гумецька, М. Жовтобрюх, У. Єдлінська, В. Передрієнко, М. Пешак, В. Русанівський та ін. Для вивчення формуляра українських документів науковці залучають польські та російські акти XVII – XVIII ст., звертаються до праць зарубіжних дослідників [7, с. 99].

Окремих аспектам дипломатичного підстилю української мови присвячені розвідки О. Мацько (функціонально-стилістичний аналіз мовних формул дипломатичного мовлення), О. Пазинич (функціонально-структурні особливості текстів дипломатичного листування), О. Цехмейстрок (стилістика дипломатичних листів І. Мазепи першого періоду правління), Т. Шинкаренко (особливості творення й функціонування дипломатичних документів). Однак поза увагою науковців перебувають структурно-формулярні особливості дипломатичної документації Гетьманщини, що й зумовлює актуальність цього дослідження.

Мета статті – проаналізувати структурно-формулярні особливості дипломатичної документації Гетьманщини. Зазначена мета зумовлює розв'язання таких завдань: 1) виокремити дипломатичну документацію Гетьманщини; 2) з'ясувати структурно-формулярні особливості документів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дипломатичний підстиль української мови, як зауважує О. Мацько, на загальностильовому тлі офіційної діловитості «виділяється блоком своїх традиційних жанрів і мовно-композиційними структурами – мовними формулами із цільовими настановами дипломатичної сфери: надувчливості, установлення й підтримання контакту, пошуку прямих і обхідних шляхів, виходу з прогнозованих і непередбачених ситуацій тощо» [6, с. 195]. У його становленні та нормуванні значна роль належить урядові Гетьманщини. Богдан Хмельницький і його послідовники активно налагоджували міжнародні зв'язки з Річчю Посполитою, Московським царством, Османською імперією, Кримським ханством, Швецією й іншими країнами.

Дипломатичні листи та проекти договорів до утворення Генеральної військової канцелярії гетьман складав особисто. Пізніше справи міжнародного характеру вела Генеральна військова канцелярія на чолі з генеральним писарем, роль якого в політичному житті країни була значною. Він очолював посольства, особисто брав участь у дипломатичних перемовинах, зустрічав послів і супроводжував їх під час аудієнції в гетьмана. Найважливішою дипломатичною функцією Генеральної військової канцелярії була підготовка проектів договорів з іншими державами, що подавалися на розгляд гетьману у вигляді окремих статей, які після узгодження з'єднувалися в один документ [13, с. 71].

У Генеральній військовій канцелярії була окрема група писарів, які вели міжнародне діловодство. Вони, зважаючи на обізнаність у веденні дипломатичних справ, часто вводилися до складу різних посольств, залучалися до перемовин з іноземними державами, оскільки вільно володіли іноземними мовами – кримськотатарською, латинською, молдавською, німецькою, польською, російською, турецькою тощо [14, с. 70].

Використання іноземних мов свідчить про високу культуру тогочасного дипломатичного спілкування. Дипломати Гетьманщини активно вживали руську писемну мову; у спілкуванні із західними державами – латину, із поляками – польську та латинську мови.

Письмо дипломатичної документації відзначалося різноманітністю форм і почерків. Більшість документів дипломатичного характеру Гетьманщини (інструкції, посольська документація тощо) написані звичайним письмом, а особливо важливі (міжнародні договори, листи гетьмана до монархів) – парадним [9, с. 35].

Під час складання текстів дипломатичних документів писарі користувалися переважно термінологією, характерною для тогочасної української писемної мови. Наявні в ній традиції сягали ділових документів русько-литовської актової мови з латино-польськими елементами. У документах уживалися стереотипні звороти й штампи, які надавали їм специфічного канцелярсько-ділового забарвлення. Іноді вживалися окремі вирази й слова російської мови у викладі змісту актів поряд зі спільними за значенням словами української мови.

Дипломатична діяльність Гетьманщини припинилася за гетьманування Івана Скоропадського, Данила Апостола, Кирила Розумовського. Як зазначає Б. Нольде, документи в післямазепинський період – це вже не договори, а розпорядження, бо відбувся перехід від договірної форми взаємовідносин між Російською імперією та Гетьманщиною до «указової» [8, с. 39].

Дипломатичну документацію XVII – XVIII ст. за функціональним призначенням можна розподілити на дві групи: 1) документи, що забезпечують контакти Гетьманщини з іншими державами (міжнародні договори, дипломатичні листи); 2) документи, що обслуговують дипломатичну службу Гетьманщини (інструкції, записи дипломатичних переговорів, посольські звіти, донесення). Найширше представлені документи першої групи, збережені в оригіналах, копіях чи перекладах.

Міжнародний договір визначається як «міжнародна угода, що укладена між державами в письмовій формі й регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься така угода в одному документі, у двох або декількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від його конкретного найменування [2].

Міжнародні договори Гетьманщини (гетьманські договірні статті) – це нормативно-правові акти, укладені Гетьманщиною з іншими державами. Низкою документів представлені російсько-українські договори, першоосновою для яких були Березневі статті Б. Хмельницького. Вони визначали правове становище Гетьманщини в складі Московської держави, права й привілеї гетьмана, окремих станів і соціальних груп, джерела права, судову організацію, фінансові відносини між двома державами тощо. Інші гетьманські договірні статті (Переяславські статті 1659 р., Батуринські 1663 р., Московські 1665 р., Глухівські 1669 р., Конотопські 1672 р., Переяславські 1674 р., Коломацькі 1687 р., Решетилівські 1709 р., Рішительні пункти 1728 р.) ухвалювалися під час обрання нового гетьмана й називалися за містом, де підписувалася угода.

Відомі також договори, підписані гетьманами з польськими королями (Зборівський (1649 р.), Білоцерківський (1651 р.), Гадацький (1658 р.), Слободищенський (1660 р.)), угода про вільне плавання Чорним морем з Османською імперією (1650 р.), українсько-кримське порозуміння під Озерною (1655 р.).

Незважаючи на те, що документи договірного характеру мають давню історію, у міжнародній дипломатичній практиці XVII – XVIII ст. немає їх чіткої класифікації. Найчастіше вони називаються «договорами», «статтями», але нерідко вживаються назви «угода», «трактат», «пункти», «порозуміння» тощо.

Структура договірних документів Гетьманщини переважно аналогічна сучасним подібним документам: преамбула (вступна частина), основний текст договору й заключна частина. Проте досить часто окремі реквізити договору чітко не виокремлюються, подаються факультативно чи взагалі відсутні.

У вступній частині, окрім назви договору, визначаються сторони, формулюється мета договору, наприклад:

«Бють челомъ великому государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичу, все Великия и Малыя Росія самодержавцу, и многихъ государствъ государю и обладателю, его царского величества поддданые Богданъ Хмельницкой, гетманъ войска Запорожского и весь миръ християнскій російській, чтоб его царское величество пожаловалъ ихъ тѣмъ, о чемъ посланники ихъ бити челомъ учнутъ, а они его царскому величеству во всякихъ его государскихъ повелѣньяхъ служить будутъ во вѣки» (Березневі статті) [1, с. 13].

Основна частина договору ділиться на статті, яким можуть даватися найменування, чітка цифрова рубрикація. Кожна стаття договору містить умову та згоду між договірними сторонами, наприклад:

«1. Чтобъ въ городѣхъ урядники были изъ ихъ людей обираны къ тому достойне, которые должны будутъ поддаными царского величества урезать и доходы всякіе, въ правду, въ казну царскаго величества отдавати для того, что царского бѣ величества воевода прѣхавъ учаль права ихъ ломать и уставы какіе чинить, и то бѣ имъ было въ великую досаду; в какъ тутощніе ихъ люди гдѣ будутъ старшіе, то они противъ правъ своїхъ учнутъ исправлятца.

И сей статѣ царское величество пожаловалъ велѣлъ быти по ихъ челобитью» (Березневі статті) [1, с. 13];

«20. Про зміну гетьмана за переступ

А як учинить гетьман якийсь переступ, окрім зради, то його без указу великого государя, його царської пресвітлої величності, не змінювати, а вкаже великий государ провести слідство, і після слідства чинити указ за їхнім правом.

І гетьман, і старшина, і козаки постановили бути так цій статті» (Глухівські статті) [1, с. 34].

У заключній частині викладаються положення про умови вступу в силу і припинення договорів:

«...как великій государь нашъ, его царское величество, гетмана Богдана Хмельницкого и все войско Запорожское пожалуетъ, свои государскіе грамоты на волности ваши дать велить, тогда вы смотрь межъ собой учините...» (Березневі статті) [1, с. 15].

У заключному протоколі окремих договорів міститься підпис, наприклад:

«Вашего Императорскаго Всепресветлейшаго Величества верный подданный всеиужай раб и подножне.

Войска Вашего Императорскаго Величества Запорожскаго обеих сторонъ Днѣпра Гетманъ Данило Апостолъ рукою власною» (Статті гетьмана Данила Апостола) [1, с. 90].

Дата та місце складання договору ще не мають чіткої локалізації, тому подаються як у початковому протоколі, так і в заключному: «Іюля 27 дня, Року 1728, в Москве» (Статті гетьмана Данила Апостола) [1, с. 90].

Ретельна підготовка міжнародних договорів була б неможлива без офіційного міждержавного листування.

Дипломатичне листування – сукупність офіційної та напівофіційної кореспонденції, за допомогою якої здійснюють письмові офіційні зносини між державами, висловлюють позицію держави з того чи іншого міжнародного питання [11, с. 311].

Дипломатичні листи Гетьманщини, адресовані іноземним державам, збереглися в значній кількості, проте досить часто не в оригіналах, а в копіях або перекладах. Вони складають один із найбільших комплексів документів Гетьманщини. Переважна більшість документів Б. Хмельницького адресована керівникам і вищим урядовим колам Московської держави (112 листів) і Речі Посполитої (91 лист), 43 листи – іншим державам (Трансильванія, Кримське ханство, Османська імперія, Молдавія, Швеція, Венеція).

Із Гетьманщини до різних російських установ і окремих державних діячів надходили листи, написані тогочасною українською мовою, яку в Московській державі називали «белорусским письмом». Характер мови й графічні особливості письма вимагали їхнього перекладу, що обов'язково позначалося в тексті: «список с листа белорусского писма».

Перші листи Б. Хмельницького до російського уряду написані довільною формою, проте вже з 1649 р. українська дипломатія дотримувалася усталених норм листування, установлених «образцовим письмом» форми звертання до російського царя. У листах витримуються усталені титули й етикет, ділова частина написана розмовною мовою.

Загалом формуляр дипломатичних листів є гнучкішим і мінливішим, ніж універсалів і наказів. Це пояснюється специфікою епістолярного жанру, різноманітністю питань, що порушувалися в листах, необхідністю врахування канцелярських традицій тієї країни, куди адресувався лист, особистим уподобанням авторів [4, с. 567].

Склад реквізитів і особливості їх оформлення залежать від виду дипломатичного листа, проте найчастіше документ містить такі реквізити: 1) звертання до адресата; 2) висловлення поваги до адресата на початку тексту документа; 3) виклад суті справи; 4) заключний комплімент наприкінці документа; 5) місце й дата написання листа; 6) підпис.

Обов'язковими структурними елементами багатьох дипломатичних листів є етикетні мовні формули, якими висловлюють повагу до адресата (звертання до адресата; висловлення поваги до адресата на початку тексту документа; заключний комплімент наприкінці документа).

Спостерігається функціональна відмінність між окремими композиційними елементами гетьманських листів. У таких елементах, як ім'я й титул автора листа, звернення до адресата й підкреслення поваги до нього, датування й підпис підлягають суворій регламентації. В інших частинах загальної моделі листів, де викладається основна інформація, вибір мовних засобів ширший.

Початок листа залежав від адресата. У кореспонденції, спрямованій до російських царів, ретельно відтворювався титул адресата: «Божією милостю пресвѣтлѣйшимъ и державнѣйшимъ великимъ государемъ царемъ и великимъ княземъ Іоанну Алексѣевичю, Петру Алексѣевичю, и великой государынѣ благовѣрной царевнѣ, и великой княжнѣ Софіи Алексѣевнѣ, все Великія и Малія и Бѣлыя Россіи самодержавцемъ...» [5, с. 271].

Потім подавалося титулування гетьмана: «Іванъ Мазепа гетманъ, з Войскомъ вашего царского пресвѣтлого величества Запорожскимъ, падъ до лица земного, пред пресвѣтлымъ вашимъ царскимъ величествомъ маестатомъ, у стопы ного монарших смиренно челомъ бю» [5, с. 373–374].

Основний зміст листа був досить різним, проте починався він із висловів типу: «И тоє покорне доношу...» [5, с. 398], «А я вашей милости прекладаю...» [5, с. 431].

Листи містили прохання: «про то я покорствемъ и пренизким челобитемъ моимъ упрошаю, абы ему тоє чрез елекційное забавы не причтено в ослушаніє монаршого вашего царского пресветлого величества указу» [5, с. 391], поради: «Теды я тут же покорне предлагаю...» [5, с. 391].

У заключному компліменті автор запевняв адресата у своїй відданості: «При семь отдаюся яко найпокорнѣй, премилосерной монаршой вашего царского пресвѣтлого величества благодѣтель» [5, с. 374].

Лист обов'язково містив місце й дату написання, часто датування робилося за двома стилями: «З Батурина мая 11 лѣта от создания міра 7198, а от Рождества Христова 1690» [5, с. 394].

На листах указувалася дата, яка починалася словом «дан» або «писан», місце написання документа позначалося, наприклад, «в Чигирині», «з Чигирина».

Підпис складався із соціального дейксису (підкреслення поваги до адресата) та імені й титулу адресанта («Вашего царского пресвѣтлого величества вѣрнѣй подданный и найнижайший слуга, Іванъ Мазепа гетманъ Войска вашего царского пресвѣтлого Запорожского» [5, с. 373]) або тільки імені, наприклад, «Богдан Хмельницький, гетьман рукою власною» [3, с. 142]. На деяких листах міг ще стояти й підпис генерального писаря, наприклад, «Іоан Виговський, генеральний писар войсковий» [3, с. 163].

Друга група дипломатичної документації представлена нечисленними й одиничними документами чи згадками про них, тому подаємо тільки їх загальну характеристику.

Дипломатичні інструкції (від лат. *instructio* – настанова) – документи послам, у яких визначалася мета й завдання посольства, у формі тез окреслювалася загальна позиція уряду, тактична лінія дипломатів, містилися вказівки монархів чи урядів своїм уповноваженим особам, регламентувалася їх діяльність і поведінка [4, с. 569]:

«2. ... наші послы насамперед мають просити, щоб унія, згідно з даним і підтвердженим словом вашої королівської милості, була скасована, щоб розв'язання цього питання не відкладалося на інший рік, на наступні сейми...» [12].

Типова інструкція складається зі вступної частини, викладу власне змісту та заключної частини, характеризується числовою рубрикацією. В інструкціях посольствам Гетьманщини, підготовлених у Генеральній військовій канцелярії й погоджених із гетьманом, особлива увага приділялася проекту кінцевого документа, прийняття якого мало задовольнити обидві сторони. Та частина інструкцій, яка містила умови порозуміння й мала бути передана представникам іншої сторони, окреслюється як «кондиції» [4, с. 569].

Поруч з інструкціями постійний зв'язок гетьманського уряду з посольствами здійснювався й за допомогою листів.

Записи дипломатичних перемовин – документи, у яких майже з протокольною точністю відбилися промови дипломатів, обмін репліками між сторонами, описувалися дії послів, їхня поведінка [4, с. 571]. Крім того, ці записи містять списки документів, подані зарубіжними дипломатами. Нині не відомий жоден запис перемовин, створений на території Гетьманщини. Водночас збереглося чимало записів перемовин щодо перебування українських посольств у Москві.

Посольські звіти, які за формою нагадували розгорнутий лист, складали послі щодо результатів своєї місії, проте вони могли доповідати гетьману чи іншим членам уряду про результати виконання дипломатичних доручень в усній формі. Виявлено тільки один звіт українських послів Михайла Богаченька та Лукаша Пухальського від 26 жовтня 1654 р. Цей документ дає уявлення про ситуацію в Криму, окреслює мету, хід і результати посольства.

Донесення – дипломатичний документ, що підтримував регулярний оперативний зв'язок між послами й урядом, мав доповідний характер. Обов'язком послів було своєчасне інформування про хід дипломатичної місії, новини військового та політичного змісту, про виникнення певних ускладнень і обставин, які вимагали додаткових інструкцій і роз'яснень [4, с. 572]. Донесення українських дипломатів представлені двома документами: Павла Яненка й Андрія Кульки від 14 травня 1651 р., адресовані Богдану Хмельницькому та його сину Тимофію.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Система міжнародного діловодства XVII – XVIII ст. заклала підґрунтя для формування дипломатичного підстилю української мови. Дипломатична документація Гетьманщини представлена системою жанрів, яка ще перебуває на етапі становлення. Окрім міжнародних договорів і листів, комплекс дипломатичної документації складали дипломатичні інструкції, записи дипломатичних переговорів, посольські звіти, донесення. Кожен різновид документів має індивідуальні особливості побудови та формуляр, що реалізується в певних формулах. Перспективним видається аналіз стилетвірних засобів дипломатичних документів XVII – XVIII ст.

Література:

1. Белашов В. Гетьманщина мовою документів і матеріалів другої половини XVII – XVIII ст.: хрестоматія-посібник. Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. 180 с.
2. Віденська конвенція про право міжнародних договорів: Міжнародний документ від 23.05.1969 р. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/rada/show/995_118.
3. Документи Богдана Хмельницького / упор. І. Крип'якевич. К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1961. 740 с.
4. Історія українського козацтва: нариси у 2-х т. / редкол.: В. Смолій та ін. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. Т. 2. 724 с.
5. Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / упоряд. та авт. передм. В. Станіславський; відп. ред. В. Смолій. К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. Т. 1. К.: б. в., 2002. 480 с.
6. Мацько О. Дипломатичний підстиль української мови. Наука і сучасність. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. К.: ІЗМН, 1998. Ч. 1. С. 194–200.
7. Медвідь Н. Основні аспекти дослідження мови ділових документів XVII – XVIII ст. Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія «Філологічні науки». Ніжин, 2013. С. 98–104.
8. Нольде Б. Автономія України з історичного погляду / пер. М. Залізняка. Львів, 1912. 53 с.
9. Панашенко В. Палеографія українського скоропису другої пол. XVII ст. (на матеріалах Лівобережної України). Київ: Наук. думка, 1974. 112 с.
10. Парахіна М. Міжнародні відносини і дипломатія українського козацтва: перші роки становлення та функціонування. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць: Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. 2013. № 77. С. 7–9.
11. Сагайдак О. Дипломатичний протокол та етикет: підручник. К.: Знання, 2017. 326 с.
12. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Т. 3. Кн. 1. Третя чверть XVII ст. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus81.htm>.
13. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657– 1687) / уклад. І. Бутич, В. Риневич та ін. Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2004. 1087 с.
14. Чухліб Т. Організація дипломатичної служби Української козацької держави в середині XVII ст. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: матер. 8-х Всеукр. істор. читань. Черкаси: РВВ ЧДУ, 2001. С. 67–72.

Анотація

Н. МЕДВІДЬ. ДИПЛОМАТИЧНІ ДОКУМЕНТИ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті розглядаються особливості розвитку дипломатичного підстилю української ділової мови XVII – XVIII ст. Досліджується становлення жанрів дипломатичних документів. З'ясовуються особливості побудови дипломатичної документації Гетьманщини, яку склали міжнародні договори, дипломатичні листи, інструкції, записи дипломатичних перемовин, посольські звіти. Здійснюється структурно-формулярний аналіз документів.

Ключові слова: дипломатичні документи, міжнародні договори, дипломатичні листи, інструкції, записи дипломатичних перемовин, формуляр документа.

Аннотация

Н. МЕДВЕДЬ. ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ДОКУМЕНТЫ ГЕТМАНЩИНЫ

В статье рассматриваются особенности развития дипломатического подстиля украинского делового языка XVII – XVIII вв. Исследуется становление жанров дипломатических документов. Выявляются особенности построения дипломатической документации Гетманщины, которую составляли международные договоры, дипломатические письма, инструкции, записи дипломатических переговоров, посольские отчеты. Осуществляется структурно-формулярный анализ документов.

Ключевые слова: дипломатические документы, международные договоры, дипломатические письма, инструкции, записи дипломатических переговоров, формуляр документа.

Summary

N. MEDVID. DIPLOMATIC DOCUMENTS OF THE COSSACK HETMANATE

The article deals with the peculiarities of the developing the diplomatic substyle of the Ukrainian business language of the XVII – XVIII centuries. The development of diplomatic documents genres is explored. The peculiarities of the structuring diplomatic documentation of the Hetmanate, which consists of international treaties, diplomatic letters, instructions, records of diplomatic negotiations, embassy reports are examined. Structured and formulary analysis of documents is carried out.

Key words: diplomatic documents, international treaties, diplomatic letters, instructions, records of diplomatic negotiations, report, document formulary.